

і ўнутры класа або падкласа аб'ектаў. Напрыклад, канстантная маркіроўка семантыкі статальнай лакалізацыі пры дапамозе лакатыва (дэтэрмінанта) з'яўляецца ўніверсальнай. Маркіроўка семантыкі адносін пры дапамозе рэлянта і медыятыва набывае ўнікальны характар па прычыне іх семантычнай і сінтаксічнай поліфункцыянальнасці.

1.3.1 Тыпалогія структурнай арганізацыі канструкцый з эліпсісам дзеяслова

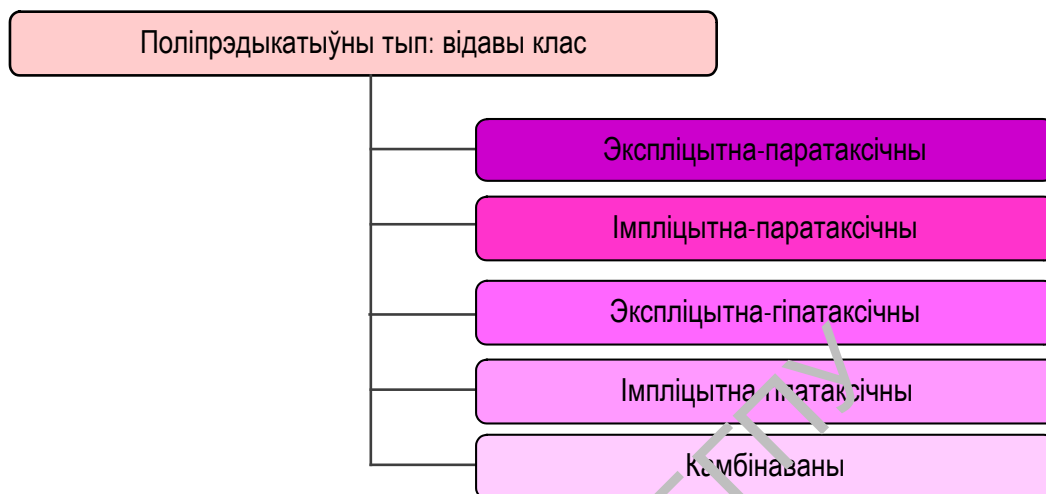
Сістэма структурных тыпаў і відаў канструкцый з эліпсісам дзеяслова заснавана на сінтаксічных кампанентах, што кампенсуюць эліпсіс дзеяслова (рысунак 1.2).

Рысунак 1.2. – Структурныя тыпы канструкцый з эліпсісам дзеяслова

Тыпалагічна істотная прыкмета праяўляецца ў сінтаксічных адзінках у рознай ступені. Высокая ступень праявы названай прыкметы дае падставы кваліфікаваць яе як найбольш тыповую, што ляжыць у аснове градуальнай класіфікацыі структурных тыпаў і відаў (адпаведных класаў) канструкцый з эліпсісам дзеяслова. Гэта дазваляе ўстанавіць заканамернасці структурнай арганізацыі канструкцый з эліпсісам дзеяслова, якія адлюстраваны ў градуальнай класіфікацыі элементаў і прадстаўлены адпаведнымі тыпамі і відавымі класамі сінтаксічных адзінак.

Пры пабудове відавога класа ўнутры самага распаўсюджанага **поліпрэдыкатыўнага тыпу** (рысункі 1.3–1.4) намі ўлічваўся характар сінтаксічнай сувязі (паратаксічная або гіпатаксічная) і спосаб выражэння сінтаксічнай сувязі (экспліцытны ці імпліцытны).

Рысунак 1.3. – Поліпрэдыкатыўны тып: відавы клас

Рысунак 1.4. – Поліпрэдыкатыўны тып: кампенсаторнае поле

Падобныя параметры, на наш погляд, выступаюць тыпалагічна істотнымі, паколькі ўказваюць на спосаб кампенсацыі эліпсаванага дзеяслова, а значыць, выяўляюць спецыфіку структурнай арганізацыі эліптычных канструкцый поліпрэдыкатыўнага тыпу. Падобная метадалогія валодае значнымі магчымасцямі сістэматызацыі канструкцый з эліпсісам дзеяслова, бо падразумявае ўсебаковую структурную тыпалагічную характарыстыку аб'екта. Напрыклад, частка поліпрэдыкатыўнай канструкцыі *адзін – адно, другі – другое* з'яўляецца малаінфарматыўнай і толькі ў структуры складанага сказа можа свабодна функцыя-

наваць: *Які гэта калектыў, калі адзін – адно, а другі нібыто – другое* (І. Мележ). Аднак значная ступень частотнасці эліптычных канструкцый поліпрэдыкатыўнага тыпу абумоўлена ў большай ступені канстантнымі характарам іх семантыкі: часта назіраецца семантыка статальнай лакалізацыі або руху (радзей). Прычым семантыка статальнай лакалізацыі адзначаецца ў поліпрэдыкатыўных канструкцыях як з паратаксічнай сувяззю паміж часткамі, так і з гіпатаксічнай: *Тармазі, вадзіцель, колы. // Бачыш – дзеці каля школы* (А. Пысін). Эліпсіс дзеяслова магчымы толькі ў тых канструкцыях, дзе для рэалізацыі семантыкі магчыма выкарыстанне іншых сродкаў – дзеяслоўнага выказніка поўнай часткі, дапаўнення або акалічнасці адной з частак ці на аснове сэнсавага ўзаемадзеяння прэдыкатыўных частак, калі яны абедзве эліптычныя. Характар лінейных адносін у аналізуемых канструкцыях абмяжоўвае сінтаксічныя сувязі і адносіны спецыфічнымі для эліптычных канструкцый відамі. Паратаксічныя віды найбольш распаўсюджаны таму, што сэнсавае ўзаемадзеянне паміж часткамі практычна адсутнічае, а семантыка ў частках канстантная.

Відавы клас поліпрэдыкатыўнага тыпу ўключае 5 элементаў, кожны з якіх мае сваю спецыфіку. Універсальнасць *экспліцытна-паратаксічнага* віду абумоўлена характарам сінтаксічнай сувязі і адносін паміж прэдыкатыўнымі часткамі. Вядома, што паміж прэдыкатыўнымі часткамі складанага сказа з паратаксічнай сувяззю назіраецца адсутнасць сэнсавай залежнасці, аднак пры гэтым ступень частотнасці канструкцый з супастаўляльнымі і супраціўнымі адносінамі высокая. Гэты факт абумоўлены структурнымі фактарамі – абсалютнай сінтаксічнай і семантычнай аднапланавасцю выказнікаў: *За вёскай – прыгожы сасновы бор, а ў вёсцы – старажытны маляўнічы парк* (І. Стадольнік) і канстантнай маркіроўкай семантыкі і граматычных значэнняў: *Над хатамі – вясёлыя шпакоўні, // А ў хатах – аржаного хлеба пах* (Г. Бураўкін). Акрамя таго, спецыфіка *экспліцытна-паратаксічнага* віду (паратаксічная сувязь і наяўнасць злучнікаў) дазваляе рэалізаваць параўнальна вялікую колькасць сінтаксічных адносін – адначасовасці, паслядоўнасці, прычынна-выніковыя і інш., што пашырае структурны дыяпазон складаных канструкцый з эліпсісам дзеяслова: *Любая ўрачыстасць: дзе Духоўскі? // Любы агляд: вядзе парадак ён. // З канцэрттам папулярным – на ўсе вёскі, – // І сельскі клуб звініць на ўвесь раён* (А. Пысін). Супраціўныя адносіны паміж часткамі выражаюцца выключна пры тоеснай семантыцы іх прэдыкатаў і канстантнай семантыцы: *Я – у атрад, а ты ж, мабыць, да немцаў? – сказаў Войцік і сцюдзёнымі вачамі ўставіўся ў Сушчэнню* (В. Быкаў) або ў канструкцыях з іменным прэдыкатам: *Вы, грамадзянін Секержыцкі, разумны, інтэлігентны чалавек, і раптам такое?* (М. Матукоўскі). Пералічальна-размеркавальныя адносіны магчымы выключна ў канструкцыях з семантычнай і сінтаксічнай аднапланавасцю: *І немагчыма ўжо назад, // І немагчыма ўжо на месцы* (А. Разанаў). Кампенсаторны кампанент дазваляе адме-

жаваць семантычныя функцыі кампанентаў, у прыватнасці аб'ект маўленчай дзейнасці ад аб'екта логіка-мысліцельных працэсаў: *Пра бацьку не скажу нічога, а на яе ты дарэмна* (І. Мележ).

Імпліцытна-паратаксічны від канструкцый з эліпсісам дзеяслова мае характарыстыкі, падобныя да экспліцытна-паратаксічнага віду (аднолькавая сінтаксічная сувязь). Пры гэтым імпліцытна-паратаксічнаму віду ўласцівы свае адметнасці, якія заключаюцца ў абмежаванай колькасці (у параўнанні з экспліцытна-паратаксічным відам) сінтаксічных адносін. Найбольш тыповымі для аналізуемых канструкцый з'яўляюцца адносіны адначасовасці або ўласнага супастаўлення, што тлумачыцца семантычнай і сінтаксічнай аднапланавасцю эліпсаваных выказнікаў: *Ён ёй слова, яна – два* (І. Мележ) і канстантнай маркіроўкай семантыкі і граматычных значэнняў: *У полі – вятры, у лесе – снягі...* (Р. Баравікова). Адносіны паслядоўнасці рэалізуюцца толькі ў кантэкстуальна няпоўных канструкцыях: *Алена крыху настаяла і пайшла да хаты, хутка і Міхась за ёй следам* (П. Галавач). Не часта назіраюцца паміж часткамі канструкцый імпліцытна-паратаксічнага віду з эліпсісам дзеяслова супастаўляльна-параўнальныя і супраціўныя адносіны, што абумоўлена структурнымі фактарамі. Падобныя адносіны ахопліваюць выказнікі складанай канструкцыі, што магчыма толькі пры іх экспліцытным выражэнні. Эліпсіс дзеяслова назіраецца ў выключна рэдкіх выпадках у канструкцыях з супастаўляльна-параўнальнымі адносінамі пры ўмове, што характар семантыкі канстантна. Супраціўныя адносіны таксама не з'яўляюцца тыповымі для аналізуемага віду канструкцый. Структурная арганізацыя складаных канструкцый з супраціўнымі адносінамі патрабуе, каб выказнікі адносіліся да лексіка-семантычных груп, што знаходзяцца ў антанімічных адносінах, а гэта магчыма выключна пры экспліцытным іх выражэнні, напрыклад: *Багач ззяе ў пазалоце, мужык бедны мрэ ў бядноце* (Якуб Колас). Эліпсіс дзеяслова пераразмяркоўвае сінтаксічныя сувязі і адносіны, таму сінтаксемны характар функцыянальна характар. Дэкампенсаваная поліфункцыянальнасць сінтаксем надае сказу структурна-сэнсавую неадназначнасць. Канструкцыю з прапушчаным дзеясловам *Багач – у пазалоце, мужык – у бядноце* можна кваліфікаваць і як эліптычную, і як поўную вытворную з прэдыкатыўнымі кампанентамі. Супраціўныя адносіны ў складаных канструкцыях з эліпсісам дзеяслова назіраюцца толькі ў тых выпадках, калі ў антанімічныя адносіны ўступаюць даданыя члены сказа: *Нам, грэшным, кавал, рэшту – Богу* (Т. Бондар). Эліпсіс дзеяслова ў імпліцытна-паратаксічных канструкцыях з супастаўляльна-параўнальнымі і супраціўнымі адносінамі з'яўляецца ўнікальнай з'явай у сінтаксічнай сістэме беларускай мовы.

У складаных канструкцыях **экспліцытна-гіпатаксічнага** віду роля кампенсаторнага кампанента ў функцыянаванні параўнальна вялікая, што абумоўлена структурнымі асаблівасцямі – рознымі відамі сэнсавай залежнасці частак.

Кампенсацыя сэнсу ў названых канструкцыях ажыццяўляецца на аснове розных сінтаксічных адносін – аб’ектных, атрыбутыўных, акалічнасных і інш. Сэнсавая неадназначнасць прэдыкатыўных частак з эліпсісам дзеяслова абумоўлена і фактарамі анафарычнай замены семантычных кампанентаў, напрыклад: *Калі Чарвякоў аб’явіў, што слова мае таварыш Карась, Аніся ў першы момант не наверыла, што гэта – ёй* (І. Мележ). Кампенсаторны кампанент (прэдыкатыўная частка ў дадзеным выпадку) часам выконвае дыферэнцыйную функцыю – адмяжоўвае семантычныя функцыі лакатыва і рэцыпіента, якія тэарэтычна могуць быць уласцівы кампаненту тыпу *да нас* і які ў выніку нейтралізацыі сінтаксічных адносін набывае поліфункцыянальны характар: *У Англіі ў яго не выгарала, дык ён да нас* (А. Макаёнак). Значнымі кампенсаторнымі ўласцівасцямі характарызуецца экспліцытна-паратаксічны від складаных канструкцый з аб’ектнымі адносінамі: яны адмяжоўваюць аб’ект маўленчай дзейнасці ад аб’екта логіка-мысліцельных працэсаў: *Князь пра тое, што маё сваё пасольства да сваіх ворагаў...* (М. Матукоўскі) або аб’ект маўленчай дзейнасці ад данатыва: *Не маўчы – што яшчэ?* (А. Петрашкевіч). Важным фактарам функцыянавання выступае канстантная маркіроўка семантык ў адной або ўсіх прэдыкатыўных частках названых канструкцый, якія характарызуюцца семантычнай аднапланавасцю: *А базар – як стадыён, // Птушкі, пэўна, там мільён. // Дзе бярозкі – там кіёскі. // Дзе дубочки, там ларочки* (А. Пысін).

Імпліцытна-гіпатаксічны від таксама характарызуецца значнай роляй кампенсаторнага кампанента ў функцыянаванні канструкцый з эліпсісам дзеяслова, што абумоўлена структурнымі фактарамі – сэнсавай залежнасцю прэдыкатыўных частак. Размежаванне тыпаў прэдыката (у прыватнасці, акцыянальны ад дынамічнай лакалізацыі або акцыянальны ад статальнай лакалізацыі) абумоўлена выключна сэнсавая-сінтаксічным узаемадзеяннем прэдыкатыўных частак: *Закінуў сець – дзве плотачкі. Другі раз – нічагуткі* (Л. Левановіч). Пры гэтым свабоднае функцыянаванне аналізуемых канструкцый абумоўлена канстантнай маркіроўкай семантыкі (напрыклад, статальнай лакалізацыі або руху) адной з частак: *Адказы, смуглянка, калі ласка, // Ці надоўга к нам з зямлі каўказскай?* (А. Пысін); *Па ўсіх дарогах – войскі, войскі: // Вёў наступленне Ракасоўскі* (А. Пысін).

Функцыянаванне складаных канструкцый з эліпсісам дзеяслова **камбінаванага** віду вызначаецца аналагічнымі фактарамі – структурна-сэнсавай узаемаабумоўленасцю прэдыкатыўных частак. У якасці кампенсаторнага кампанента часта выступае адначасова некалькі прэдыкатыўных частак: *Ляснік – сваё: // Прысеў бы, ды няможна* (А. Бажко) ці *Бальніца толькі ў Тарску, а наш фельчар Ніна Пятроўна ўсе хваробы лечыць выключна вітамінамі: ад грыпу – жоўценькія, ад жывата – ружовенькія, ад галавы – зялёныя* (С. Грахоўскі). Пры функцыянаванні падобных канструкцый таксама мае месца фактар канстантнай

маркіроўкі семантыкі: *Яна збяжыць, нібы наводка, // І зноў разлучыць берагі: // На правым – шчасця хмель салодкі, // На левым – халадок тугі* (С. Законнікаў).

Тыповымі сродкамі кампенсацыі эліпсіса выступаюць кампаненты звышфразавы адзінства – **звышфразавы тып (самастойныя сінтаксічныя адзінкі)**. Базавы апарат даследавання падобных з’яў будуюцца на тэарэтычных і метадалагічных прынцыпах тэорыі тэксту, што дазваляе выявіць функцыянальную тоеснасць сінтаксічных адзінак. Асноўным тыпалагічным параметрам выступае характар адносін паміж кампанентамі ў структуры звышфразавы адзінства – логіка-семантычных або семантыка-сінтаксічных. Кампенсацыя эліпсіса, а значыць, і тыпалогія логіка-семантычных адносін заснавана на рэферэнтнай аднеснасці – узаемадзеянні або пераемнасці прэдыкатаў і аб’ектаў, што падразумевае абавязковую змену лексіка-граматычнага класа, а гэта істотна адрознівае эліптычныя канструкцыі ад кантэкстуальных няпоўных. Падобнае ўзаемадзеянне кампанентаў звышфразавы адзінства здольна забяспечваць стабільнае функцыянаванне канструкцый з эліпсісам дзеяслова з недастатковай колькасцю ўласных лексіка-сінтаксічных сродкаў. Неабходна адзначыць, што відавы клас звышфразавы тыпу (рысунак 1.5) характарызуюцца разнастайнасцю логіка-семантычных адносін паміж кампанентамі.

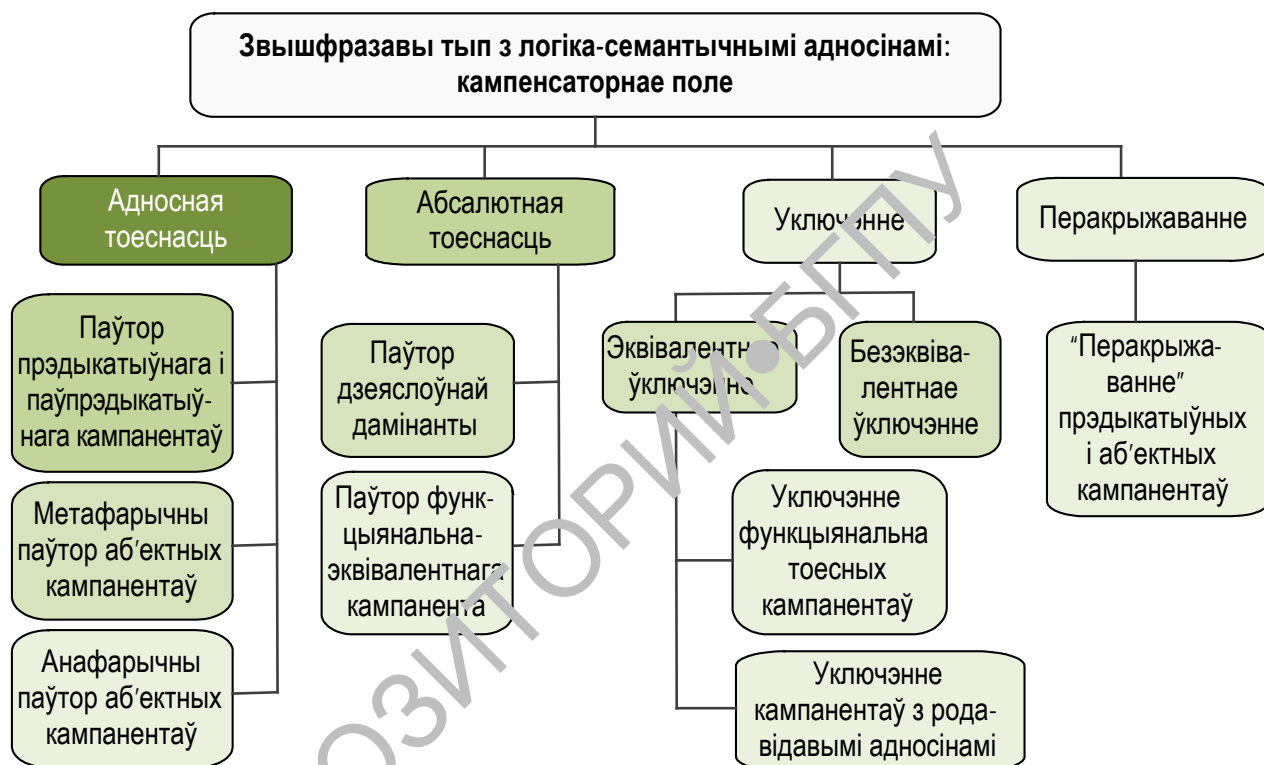
Рысунак 1.5. – Звышфразавы тып (самастойныя сінтаксічныя адзінкі):
відавы клас

Кампенсацыя эліпсаванага выказніка ажыццяўляецца шляхам дубліравання эліпсаванай лексемы са зменай лексіка-граматычнага класа (адносіны тоеснасці), уключэння зместу прэдыкатыўнага кампанента ў суб’ектны на аснове тоеснасці рэферэнта (адносіны функцыянальнай эквівалентнасці), супрацьпастаўлення прэдыкатыўных і аб’ектных кампанентаў (адносіны супрацьпастаўлення), неадпаведнасці прэдыкатыўнага і акалічнаснага кампанентаў, наяўнасцю

элементаў з агульнай семай, што адносяцца да розных мностваў (адносіны перакрывавання).

Напрыклад, на аснове адносін уключэння часам адбываецца не толькі сэнсавая канкрэтызацыя, але і структурна-граматычная кваліфікацыя канструкцыі з эліпсісам дзеяслова: *Тут – заключэнне праектнага інстытута! Гэта – з міністэрства! Гэта – доктар навук са сталіцы!* (А. Дзялендзік).

Распрацаваная намі метадалогія дазваляе пабудоваць поле кампенсаторных сродкаў кожнага віду логіка-семантычных адносін (рысунак 1.6).

Рысунак 1.6. – звышфразавы тып з логіка-семантычнымі адносінамі: кампенсаторнае поле

Поле кампенсаторных сродкаў уяўляе сабой структурна ўпарадкаваны набор спосабаў (або кампанентаў ці сродкаў) кампенсацыі эліпсаванага дзеяслова на канкрэтным узроўні сінтаксічнай арганізацыі (у дадзеным выпадку на ўзроўні звышфразавога адзінства). Кампенсаторнае поле звышфразавога тыпу ўключае спосабы рэалізацыі логіка-семантычных адносін паміж эліптычнай і кампенсаторнай канструкцыямі ў працэсе іх функцыянавання. Напрыклад, від з адносінамі тоеснасці часта рэалізуецца спосабам анафарычнага паўтору са зменаў семантыка-сінтаксічных функцый кампанентаў: *Некалькі камісій за тыдзень! І кожнай – увагу, транспарт...* (А. Дзялендзік). Спосабам выражэння адносін частковай неадпаведнасці выступае неадпаведнасць прэдыкатыўнага і тэмпаральнага кампанентаў: *Нічога, уважу! Не канешне – на вашага п'янага Мікалая!* (І. Мележ), дзе назіраецца пераемнасць прэдыкатыўнай лексемы без змены

граматычнай формы. Значная колькасць спосабаў рэалізацыі названых адносін – граматычныя, метафарычныя паўторы кампанентаў, эквівалентнае, родавідавое ўключэнне і інш. – пашыраюць дыяпазон эліптычных канструкцый, функцыянаванне якіх заснавана на ўказаных фактарах.

Асноўным параметрам вылучэння *семантыка-сінтаксічнага* відавога класа выступае характар адносін паміж эліптычнымі і кампенсаторнымі канструкцыямі ў структуры звышфразавога адзінства, які адлюстроўвае граматычную семантыку сказаў і ахоплівае выключна прэдыкатыўныя кампаненты або іх функцыянальныя аналагі (рысунак 1.7).

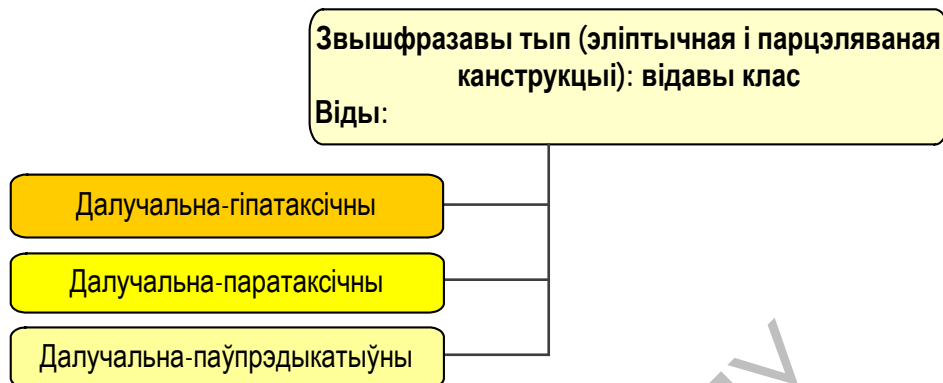

Рысунак 1.7. Звышфразавы тып (самастойныя сінтаксічныя адзінкі): віды клас

Далучальна-гіпатаксічная або далучальна-паратаксічная сінтаксічная сувязь дазваляе прэдыкатыўнай адзінцы выступаць у якасці кампенсаторнага кампанента ў дачыненні да эліптычнай на аснове розных сінтаксічных адносін: прычынных: *Прысядкі ёй трэба! З маім здароўем – «Лявоніху». Хадзі во, разгінай мяне... У мяне ж сярэдзіна* (А. Дудараў), змяшчаць вывад: *Мухіна (разгублена). На распрацоўку гэтай ідэі мы загубілі столькі часу і сродкаў... І, ведаеце, не трэба так заўзята...* (А. Петрашкевіч) або абагульненне: *Жанчына ў квяцістай хустцы.* – *Жонку тваю Іванавіч аслабаніў ад кладаўшчыцы за доўгія рукі. Вось ты і зуб на яго... Рыгор – за праўду* (А. Дзялендзік).

Звышфразавы тып (самастойная і парцэляваная сінтаксічныя адзінкі). У якасці кампенсаторнага кампанента могуць выступаць парцэляваныя кан-

струкцыі ў структуры звышфразавога адзінства (рысунк 1.8). Найбольш прадуктыўным з’яўляецца клас парцэляваных канструкцый, суадносных з выказнікам, які знаходзіцца з эліпсаваным у адносінах далучальнай аднароднасці: *Толькі мы ва ўсім Мінску, у цэлым свеце! Адны* (І. Мележ).

Рысунк 1.8. – Звышфразавы тып (эліптычная і парцэляваная канструкцыі):
відавы клас

Функцыю кампенсаторнага кампанента выконваюць і парцэляваныя канструкцыі, суадносныя з даданымі членам сказа. Далучальна-падпарадкавальная сувязь адкрывае залежныя сінтаксічныя пазіцыі для парцэлятаў. Парцэляваныя дапаўненні адмяжоўваюць семантыку руху ад семантыкі перамяшчэння: *Хутка на перадаваю. Усіх. І новенькіх таксама* (І. Мележ) або семантыку статальнай лакалізацыі ад семантыкі актыўнага дзеяння: *Толькі два-тры крокі... І ўсё. І бездань* (І. Мележ). Парцэляваныя акалічнасці адмяжоўваюць семантыку актыўнага дзеяння ад семантыкі ступу: *Ну, як там твой універмаг? Датла?* (М. Матукоўскі) або семантыку адносінаў ад семантыкі руху: *І от жа як усё павярнулася. І ад Карча, і ад яго – разам. Нібы знарок, нібы на насмешку* (І. Мележ) ці семантыку статальнай лакалізацыі ад семантыкі актыўнага дзеяння: *Журботна-сонечны жнівень. На лугах – жоўтыя кветкі. У блакітным небе – буслы. Іх курлыканне чуець паўсюль. У полі – камбайны. Ад цямна да цямна* (Янка Брыль).

Эліпсіс дзеяслова можа назірацца адначасова ў сказе і ў парцэляванай канструкцыі, што абумоўлена канстантным характарам семантыкі: *На першую зарплату – веласіпед. І на фермах* (А. Дзялендзік).

Малаўжывальным і нетыповым сродкам канкрэтызацыі сэнсу канструкцый з эліпсісам дзеяслова выступаюць парцэляваныя канструкцыі, суадносныя з недапасаваным азначэннем, дзейнікам, адасобленым азначэннем і адасобленай акалічнасцю. Гэта абумоўлена асаблівасцямі сінтаксічнай сувязі паміж сінтаксічнай пазіцыяй выказніка і парцэлятам. Атрыбутыўная і паратаксічна-далучальная сінтаксічная сувязь прадугледжвае ўзаемадзеянне з кампанентамі з аб’ектным значэннем, таму ў якасці кампенсаторнага кампанента яны не выступаюць: *Насустрач – войска. Пыльныя пілоткі. Гарматы. Танкі. Пыльныя*

ствалы (А. Пысін) або *Толькі каб мне, следавацельно, інтэлегентную работу. Каб бугалтарам, напрыклад. Ці кладаўшычком...* (І. Мележ).

Надзвычай рэдка ў якасці кампенсаторнага кампанента выступае парцэляваная канструкцыя, што суадносіцца з адасобленай акалічнасцю і прымацоўваецца далучальна-паўпрэдыкатываючай сувяззю. Падобныя канструкцыі звычайна ўказваюць на спосаб працякання працэсу і маюць цесную ўзаемаабумоўленасць з эліпсаваным дзеясловам: *Астан моўчкі – у бок Смалярні. Пакрыўджаны і пануры. Не падымаючы вачэй* (В. Каваль); *Рыбакі – у бок вёскі. Спяшаючыся і азіраючыся* («Прыдняпроўская Ніва»).

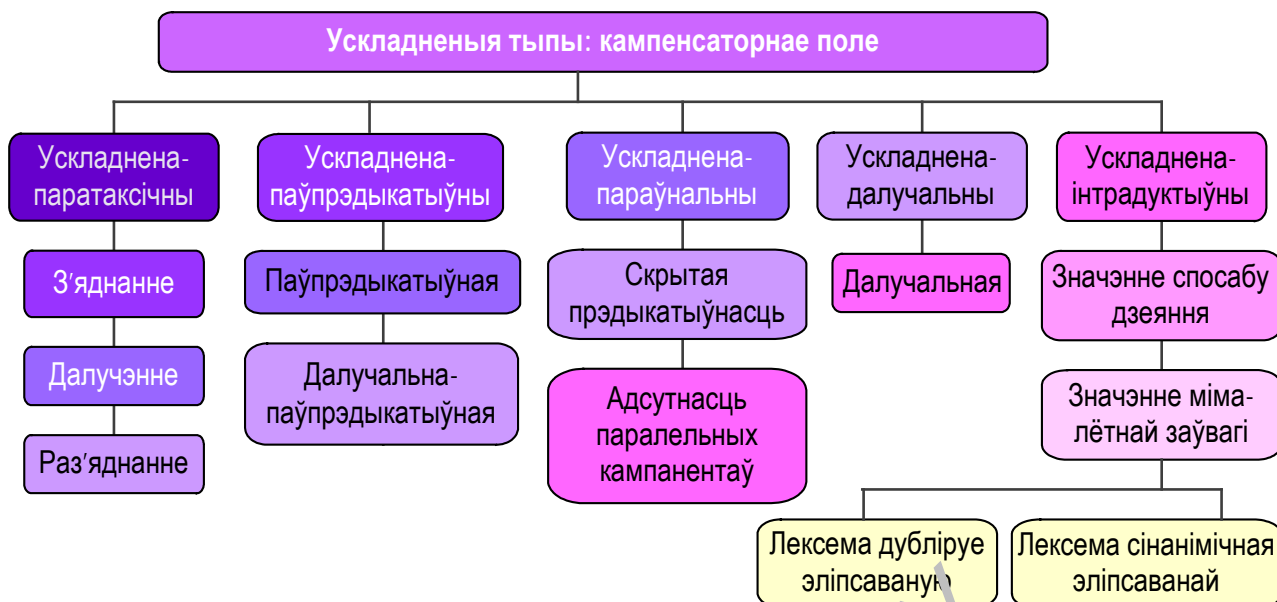
Далучальна-паўпрэдыкатываючая сінтаксічная сувязь прадугледжвае адпрэдыкатную залежнасць. Тэарэтычна адасобленыя парцэляваныя азначэнні і акалічнасці маглі б шырока выкарыстоўвацца ў якасці кампенсаторнага кампанента. Аднак іх нетыповасць тлумачыцца сінтаксічнымі аслаблівасцямі далучэння: немагчымасцю структурна-сэнсавага раздзялення канструкцый, якія маюць без таго паслабленую сінтаксічную сувязь. Парцэляцыя дзейніка, недапасава-нага азначэння, адасобленых азначэнняў і акалічнасцей рэгулюецца правіламі сінтактыкі і выступае ўнікальнай з'явай сінтаксічнай сістэмы беларускай мовы.

Немагчымасць рэалізацыі пераходна-размеркавальных адносін паміж парцэляванай канструкцыяй і сінтаксічнай пазіцыяй выказніка тлумачыцца фактарам пераразмеркавання сінтаксічных сувязей і адносін пры эліпсісе дзеяслова: у адносіны аднароднасці пачынаюць уступаць даданыя члены сказа, а не выказнікі: *Мы хутка – у лес. Ці на рыбу.*

Ускладнена-паратаксічны тып. У якасці кампенсаторнага кампанента могуць выступаць і сродкі ўскладнення сказа (рысунак 1.9). Ускладнена-паратаксічны тып падразумявае кампенсацыю эліпсіса на аснове сэнсавай спалучальнасці лексем, што замяшчаюць сінтаксічныя пазіцыі матэрыяльна выражанага і эліпсаванага выказнікаў. Лексічнае напаўненне матэрыяльна выражанага выказніка абмяжоўвае кола лексем, што могуць запаўняць сінтаксічную пазіцыю эліпсаванага. Сінтаксема *на балкон* можа ўжывацца ў роўнай ступені з прэдыкатамі акцыянальным і дынамічнай лакалізацыі.

Іх размежаванне ажыццяўляецца з дапамогай кампенсаторнага кампанента – матэрыяльна выражанага аднароднага выказніка на аснове адносін паслядоўнасці: *Не спіць, трывожыцца Святлана, // І ранні сон – ужо не сон. // Устала, ціхенька – на ганак, // Затым нервова на балкон* (А. Бачыла).

Аднак структурная і сэнсавая аднапланавасць абмяжоўваюць віды сінтаксічных адносін, таму эліптычных канструкцый з аднароднымі выказнікамі назіраецца нязначная колькасць.

Рысунк 1.9. –Ускладненыя тыпы: кампенсаторнае поле

Важным фактарам свабоднага функцыянавання выступае канстантны характар семантыкі руху: *Ды такія, як ты, дрэйце затрымліваюцца ў вёсцы... Толькі здыме пагоны, адаспіцца – і ў горад* (І. Чыгрынаў), перамяшчэння ў прасторы: *І скарб, і дробныя ўсе рэчы // Грць малі з воза і на плечы* (А. Пысін), актыўнае дзеянне: *Немцы блізка падмуоцяць, асвецяць ракетамі – і з кулямётаў* (В. Быкаў) і інш., які ўласцівы ўсім тыпам канструкцый з эліпсісам дзеяслова, у тым ліку і ўскладнена-паратаксічнаму.

Паміж эліпсаваным і матэрыяльна выражаным выказнікамі афармляецца пераважна сінтаксічная сувязь з'яднанне, раз'яднанне і далучальная, якія прадстаўлены значнай колькасцю сінтаксічных адносін. Спецыфічнай асаблівасцю эліптычных канструкцый з'яўляецца немагчымасць рэалізацыі паміж аднароднымі выказнікамі сінтаксічнай сувязі пераз'яднанне. Гэта абумоўлена пераразмеркаваннем сінтаксічных сувязей і адносін пры эліпсісе аднаго з выказнікаў, што не дазваляе ўзаемадзейнічаць семантычна і сінтаксічна аднапланавым кампанентам. Узаемнае выключэнне з'яў і падзей (што характэрна для сінтаксічнай сувязі пераз'яднання) «уцягвае» ў адносіны аднароднасці даданыя члены сказа: *Мы пойдзем у парк або паедзем за горад – Мы пойдзем у парк або за горад*.

Выклікаюць цікавасць эліптычныя канструкцыі, дзе аднародныя выказнікі маюць блізкае або тоеснае лексічнае значэнне, тым больш што трактуюцца яны неадназначна. В.К. Пакусаенка і А.Ф. Прыяткіна адмаўляюць наяўнасць аднародных выказнікаў у канструкцыях тыпу *Дзеці – праз акно і на гарод* і лічаць, што ў адносіны аднароднасці ўступаюць акалічнасці *праз акно і на гарод*. На наш погляд, злучнік *і* не можа злучаць аднародныя акалічнасці па той прычыне, што яны не ўступаюць у адносіны паслядоўнасці (а гэта выразна прасочваецца), у адрозненне ад выказнікаў. У адносіны аднароднасці могуць

уступаць і акалічнасці пры ўмове абсалютнай лагічнай аднапланавасці і тоеснай семантычнай функцыі (напрыклад, лакатыва) у сказах тыпу *Дзеці разам з настаўнікамі – у поле, на сенакос, і акрамя таго, у лес і на рыбу*. Таму сказы тыпу *Дзеці – праз акно і на гарод* мэтазгодна кваліфікаваць як ускладненыя з эліпсаванымі аднароднымі выказнікамі.

Не атрымалі належнай кваліфікацыі канструкцыі з эліпсісам дзеяслова тыпу *Мацей хацеў заехаць на калгасны двор, а разам з тым і на пілараму*. Большасць даследчыкаў лічаць, што ў адносіны далучальнай аднароднасці ўступаюць тут акалічнасці. Аднак падобная кваліфікацыя, на нашу думку, не адпавядае тэарэтычным прынцыпам структурнага сінтаксісу. Аналіз канструкцыі дазваляе вызначыць, што сінтаксічная сувязь паміж кампанентамі такога сказа далучальная з адценнем сумеснасці, а сродак сінтаксічнай сувязі – семантычная скрэпа *а разам з тым* – указвае на далучальную сінтаксічную сувязь, якой могуць ахоплівацца выключна аднародныя выказнікі. Падобны сказ кваліфікуецца як ускладнены аднароднымі выказнікамі, адзін з якіх эліпсаваны. Не выключаны выпадкі, калі ў канструкцыях з эліпсісам дзеяслова ў адносіны аднароднасці ўступаюць даданыя члены – дапаўненні або акалічнасць. Асноўнай падставай для кваліфікацыі даданага членаў сказа ў якасці аднародных з'яўляецца аднапланавасць іх сінтаксічных пазіцый, эліпсаваны выказнік у такіх сказах займае адну сінтаксічную пазіцыю: *Каб у блакітнай вышні – // Не крык аб паратунку, // А песня дзіўная пра дні, // Што нас яднлі ў пацалунку...* (М. Шабовіч).

Важную ролю ў функцыянаванні канструкцый з эліпсісам аднаго з аднародных выказнікаў (або ўсіх) адпрываюць дапаможныя сродкі – семантычны канкрэтызатар пры далучальных злучніках, семантычная скрэпа, што прымацоўвае далучальную канструкцыю, а таксама семантычная пераемнасць кампанентаў.

Ускладненне-паўпрэдыкатыўны тып. Ускладнена-паўпрэдыкатыўны тып падразумявае кампенсацыю эліпсіса з дапамогай кампанента, што прымацоўваецца паўпрэдыкатыўнай сінтаксічнай сувяззю (рысунак 1.9). Падобныя з'явы ўнікальныя ў сінтаксічнай сістэме беларускай мовы. Нізкая ступень кампенсацыйных здольнасцей адасобленых членаў сказа абумоўлена іх структурна-сінтаксічнымі асаблівасцямі – поліфункцыянальным характарам. Гэта робіць немагчымым адмежаваць на аснове спалучальнасці семантыку эліпсаванага дзеяслова: *Не дужа рашуча, азіраючыся на баках, ён – да пад'езда* (В. Быкаў). Адасобленыя акалічнасці часам адмяжоўваюць эліптычныя канструкцыі з семантыкай статальнай лакалізацыі ад канструкцый з семантыкай актыўнага дзеяння: *Пад босымі нагамі – залатое лісце, суха патрэскваючы на мяккай аўчыне моху* (Янка Брыль). Назіраюцца выпадкі, калі адасобленыя акалічнасці прымацоўваюцца з дапамогай паясняльна-ўдакладняльнай сувязі. Аднак яны ўдакладняюць акалічнасць, а не выказнік, семантыка якога з'яўляецца канстантнай, напрыклад: *Там, за вёскай, – прыгожае возера* (Янка Брыль).

Кампенсацыя эліпсаванага выказніка з дапамогай адасобленага азначэння магчымая толькі пры ўмове поліфункцыянальнага характару залежнага кампанента і высокіх кампенсаторных здольнасцях адасобленага азначэння, што назіраецца выключна рэдка: *Уражаны пажарам, нерухомы і быццам нежывы, Мікалай доўга – у бок палаючай вёскі* (А. Бачыла). Часцей за ўсё адасобленыя азначэнні назіраюцца ў эліптычных сказах, дастатковых у сэнсавым плане (у іх ёсць выразны паказчык семантыкі): *У тыл – абоз. // Грукочуць колы. // На адпачынак – полк стралковы, // Паньлы, злосны і не сыты, // Пад Сталінградам недабіты* (А. Пысін) або ў канструкцыях з канстантнай маркіроўкай семантыкі: *Мы, малеча, – на печы, // Кольцам сцішана-цесным, // Заварожаны казкай, // Зачарованы песняй* (З. Дудзюк).

Кампенсацыя эліпсаванага дзеяслова з дапамогай адасобленага дапаўнення – таксама рэдкая з’ява ў сінтаксічнай сістэме беларускай мовы. Гэта аперацыя можа ажыццяўляцца выключна пры ўмове далучальнай сінтаксічнай сувязі: *Настаўнік увесь час – падзякі, толькі не ад улаб* (У. Шахавец), бо пры паяўняльна-ўдакладняльнай сінтаксічнай сувязі структура-сэнсавае ўзаемадзеянне з выказнікам выключаецца: *У хаце, акрамя маці, – нікога* (У. Шахавец). Кампенсаторныя здольнасці адасобленых дапаўненняў, што ўказваюць на перцептыў, абмяжоўваюцца дыферэнцыяцыяй семантыкі інтэлектуальных працэсаў суб’екта ад маўленчых: *Міхась – увесь час пра загінуўшых партызан, але больш самому сабе, чым дзеду Цімоху* (ЛіМ).

Ускладнена-параўнальчы тып (рысунак 1.9) падразумявае кампенсацыю эліпсаванага дзеяслова на аснове параўнальнай сінтаксічнай сувязі. Параўнанне можа выступаць у якасці кампенсаторнага кампанента толькі пры наяўнасці скрытай прэдыкатыўнасці і адсутнасці паралельных кампанентаў. Адсутнасць паралельных кампанентаў прадвызначае структура-сэнсавае ўзаемадзеянне параўнальнага звароту непасрэдна з выказнікам, што спрыяе дыферэнцыяцыі канструкцый з семантыкай актыўнага дзеяння і статальнай лакалізацыі: *У вясновым небе – жаўрукі, як срэбныя званочки* (Янка Брыль). Скрытай прэдыкатыўнасці дазваляе маркіраваць семантыку эліптычнай канструкцыі з дапамогай мінімальнай колькасці сродкаў – аднаго паказчыка: *У старажытны горад – нібы ў царства // Неверагодных чараў і дзівос* (З. Дудзюк). Пры семантычнай поліфункцыянальнасці кампанента функцыю кампенсаторнага часам выконвае выключна параўнанне – яно адмяжоўвае семантыку руху ад семантыкі статальнай лакалізацыі: *Воблакі – над зямлёю, нібы белыя гускі* (Янка Брыль). У большасці ж выпадкаў функцыянаванне эліптычных канструкцый з параўнальнымі зваротамі абумоўлена або дакладнай маркіроўкай семантыкі (монафункцыянальны характар паказчыка семантыкі): *Там, як вяснушкі майскія, – праталіны праз снег* (Р. Барадулін), або канстантным яе характарам: *У лесе, нібы ў Запаляр’і, – // Святло ружовае і ззянне* (А. Пысін).

Ускладнена-інтрадуктыўны тып. Унікальнай з’явай у сінтаксічнай сістэме беларускай мовы выступаюць выпадкі функцыянавання эліптычных канструкцый з устаўнымі канструкцыямі. Эліптычныя канструкцыі з устаўнымі канструкцыямі маюць пераважна дакладную маркіроўку семантыкі: *У 1949 годзе Наталля з маці і братам – зноў у Гомель (а вярнуцца іх прымусілі абставіны: бацьку перавялі на працу на Гомсельмаш)* (ЛіМ) або канстантную семантыку: *Ля паселішч – // Хай трапіцца дзе катлавіна – // Зеляніна садоў, // Па садах – садавіна* (Я. Букаў). У эліптычных канструкцыях назіраюцца толькі асобныя віды ўстаўных канструкцый: устаўныя канструкцыі, што ўказваюць на спосаб дзеяння, дубліруюць эліпсаваную лексему, змяшчаюць сінанімічную ў адносінах да эліпсаванай лексему ці выступаюць у якасці заўвагі (рысунак 1.9). Пры гэтым кампенсаторныя ўласцівасці ўстаўных канструкцый нязначныя.

Унікальны характар эліптычных канструкцый са звароткам абумоўлены іх структурна-сэнсавымі асаблівасцямі. Звароткі ў адзінаквых выпадках здольны адмежаваць прэдыкатыўныя значэнні абвеснага і загаднага ладу ў канструкцыях з эліпсісам дзеяслова: *Дзеці – у школу і Дзеці, – у школу!*

1.3.2 Тыпалогія семантычнай арганізацыі канструкцый з эліпсісам дзеяслова

У межах семантычнай сінтаксічнай школы, як ужо адзначалася, вывучаліся пытанні пра глыбінную і паверхневую структуру сказа (Л. С. Бархудароў, С. Вінклер), спосабы выражэння лагічных адносін (кан’юнкцыі, дыз’юнкцыі, імплікацыі) у мове праз сказ ці выказванне (Т. А. Коласава, Л. В. Лісочанка, Б. Хаўнспергер, З. Выхадзілава і інш.), анафарычны эліпсіс (С. Чанг, П. Элбарн, Р. Фіенга, Ю. Юзэ, В. Кёхлер, Дж. Арма), семантычныя кампаненты і іх магчымыя канфігурацыі ў сказе (І. А. Бажок, В. В. Кузьміна, Т. І. Маліна, Хэ Ян Лі і інш.). Аналіз канструкцый з эліпсісам дзеяслова будаваўся на метадалагічных прынцыпах аналізу статычных сінтаксічных адзінак, таму іх класіфікацыя практычна не адрознівалася ад класіфікацыі поўных канструкцый. Напрыклад, класіфікацыя паводле віду прэдыката (семантыка руху, перамяшчэння ў прастору, актыўнага дзеяння) ахоплівала як поўныя сказы, так і эліптычныя (І. А. Бажок). Пры гэтым канструкцыі з эліпсісам дзеяслова рэалізуюць прэдыкатыўную семантыку не непасрэдна, а з дапамогай кампенсаторных кампанентаў, якія выступаюць у якасці паказчыкаў семантыкі. Прапанаваныя даследчыкамі метадалагічныя прынцыпы былі непрыдатныя для выяўлення спецыфікі семантычнай арганізацыі канструкцый з эліпсісам дзеяслова. Складанасць аб’екта даследавання патрабуе распрацоўкі якасна новай метадалогіі, якая ўлічвала б яго спецыфічную асаблівасць – сэнсавое замяшчэнне прэдыкатыўнага кампанента непрэдыкатыўным (кампенсаторным). Выкарыстанне кампенсаторнага кампанента